

Elşən Mirişli

Gəncə şəhəri,
tarixçi

Azərbaycanda və qonşu ölkələrdə Abbasi xilafətinin ağalığına qarşı xalqın geniş azadlıq hərəkatı olan xürrəmlər hərəkatının meydana gəlməsinin dəqiq tarixi indiyədək müəyyən edilməmişdir. Əməvilərdən sonra xilafət həzrəti-rəsulun əmisi Abbasın nəvələrinin əlinə keçmişdi. Ona görə onlara Abbasilər dövləti (750-1258) deyilir. Abbasilərdən 45 zat xəlifə olmuşdur. Təbəri Azərbaycanda xürrəmlər hərəkatının 778-ci ildə başladığını göstərir. Bu hərəkatı dürüst xarakterizə etmək üçün "Xürrəm" və ya "Xürrəmdin" terminini tədqiq etmək lazımdır.

"Xürrəm" adının mənşəyi haqqında mənbələrdə müxtəlif rəvayətlər vardır. Bunlardan ən qədimi IX-X əsrlər müəlliflərinin söylədiyi rəvayətlərdir; onların dediyinə görə, bu söz Ərdəbilin yaxınlığında olan Xürrəm yaşayış məntəqəsinin adından götürülmüşdür. Bu ənənəni Məsudi, Yaqut və Sadıq əl-İsfahani davam etdirmişdir. Onlara istinad edən A.Müller "Xürrəm" termininin belə izahını düzgün hesab etmişdir. F.Hitti, D.Marqolius, S.Nəfisi, Van Floten də eyni fikrə tərəfdar çıxırlar.

Başqa bir rəvayətə görə "xürrəm" sözü "şən", "şad" mənasında başa düşülürdü.

Cavidan və onun Bəzz qalası

Məlum olduğu kimi, Azərbaycanda xürrəmlər üsyanı öz başlanğıc mərhələsində Cavidan ibn Sehl adı ilə bağlı idi.

Cavidan Ərdəbil mahalında yaşayırdı, onun böyük qoyun sürüləri var idi və o, qoyunları Zəncan bazarında satırdı. Yağ getizdirib satan Abdullah adlı şəxs Bilalabad kəndində məskunlaşmışdı. O, yağını satarkən bir kənddən digərinə gedərdi, nəhayət, kəndlərdən birində Bərumənd adlı qadınla evlənir. O da yerli hakim İbn ər-Rəvvadin qulluqçusu idi. Bir ildən sonra Abdullah ölür, Bərumənd isə təzə doğulan oğlu Babək ilə Sərabə köçür. Burada Babək əvvəlcə çobanlıq edir, sonra isə Təbrizə gedib, şəhər hakimi Məhəmməd ibn ər-Rəvvad əl-Əzdinin yanında qulluq etməyə başlayır. Bundan sonra o, anasının yanına qayıdır.

Bir dəfə Cavidan Zəncanda bir qədər mal-qara satıb öz yerinə, Bəzzə qayıdanda hava pis olduğuna görə təsadüfən Babəkin anasının evində qalır. Görür ki, onun müxtəlif tapşırıqları yerinə yetirən Babək çox bacarıqlı və zirək oğlandır. O, Cavidanın xoşuna gəlir, bu da gənc Babəkin gələcək müqəddəratını həll edir. Cavidan Babəkin anasına təklif edir ki, oğlunu ona qulluq etməyə versin, bunun müqabilində Cavidan onun anasına hər ay müəyyən məbləğ pul ödəsin. Bərumənd razılaşıb, Babək də Bəzzə gedib, Cavidanın malikanəsini idarə etməyə başlayır. Az sonra Cavidan öz daimi rəqibi Əbu İmranla savaşa ölümə qədər yaranır və üç gündən sonra ölür. Cavidanın Babəkə gözü düşən cavan gözəl arvadı, ərinin ölümündən sonra tez Babəkə danışıb ki, Cavidanın tərəfdarlarına rəh-

bərliyi öz öhdəsinə götürsün. Arvad onları ölənlər rəhbərin yanına toplayıb deyir ki, onların ağası Cavidan ölüm qabağında ona aşağıdakı vəsiyyəti etmişdir: "Mən bu gecə öləcəyəm. Mənim ruhum bədənimdən çıxıb Babəkin bədəninə keçəcək və onun ruhu ilə birləşəcəkdir... Mən onu öz yerimə öz ardıcılıqlarıma rəhbər təyin edirəm".

Cavidanın tərəfdarları və əsgərləri dul arvadının sözlünə inanıb, yeni başçının şərtlərini danışıqsız qəbul etdilər. Bundan sonra isə Babəkin "Xürrəmi" icmasına

nə qarşı savaşmışdı.

Xürrəmlər əksəriyyəti Azərbaycanın kəndlilərindən ibarət idi. Cavidanın rəhbərlik etdiyi xürrəmlər 816-cı ildə Xilafəti yalnız hərədən bir narahat edirdilərsə, Cavidanın ölümündən sonra Azərbaycan Türkləri Xilafət üçün dəhşətli bir qüvvə oldular. Babək Abbasi Xilafətinə qarşı üsyan qaldırmaq vaxtını yaxşı seçdi. O, Əmin və Mənun qardaşlarının Xilafət taxtı üstündəki daxili mübarizələrdən istifadə etdi, çünki bu zaman ərəblərin yuxarı təbəqələrinin diqqəti Bağdaddan uzaqdakı şimal vilayətlərdən yayınmışdı.

Dinəverinin verdiyi məlumata

və onların yerli əhalidən olan tərəfdarları məhv edildi.

İbn ən-Nədim yazır ki, Babəkdən əvvəl "xürrəmlərin dini etiqadında qətl, əzab və müharibə yox idi, xürrəmlər bütün bunların nə olduğunu bilmirdilər". Babək xürrəmlərə başçılıq edərək, onun tərəfdarlarının sayı artan kimi, üsyançıların qarşısında duran məqsədlərə uyğun olaraq icmanın quruluşunda böyük dəyişiklik əmələ gəldi. Azərbaycan və Aranın hər tərəfindən ərəblərdən narazı olan kəndlilər kütlə halında Babəkin yanına gəlməyə başladılar, "bunların qoşun dəstələrinin sayı o qədər artmışdı ki, piyada əsgər hesabına alınmadan, tək-

Məsudinin məlumatına görə, Babək "onun işi adamların ürayində çox yer tutan vaxt" Taif ibn Əlini Xorasan şəhərlərinin başçısı təyin etdi. Sonra üsyan Təbərstan və Corcanı bürüdü, burada "mühəmmirə dinini qəbul etmiş" Məzyerin ardıcılıarı olan Məzyariyyə təriqəti iş görürdü. Deyləm əyaləti əhalisinin çox hissəsi xürrəmlərə qoşuldu. Bağdadının məlumatına görə, tək Azərbaycan və Deyləmdə Babək tərəfdarlarının ümumi sayı 300 min nəfər idi.

Babəkin ərəblərə qarşı ilk hərbi əməliyyatı 816-cı ildə oldu, onun vilayəti və şəhəri Bəzz olmuşdur. Bu hərbi əməliyyatdan sonra

Ərəb işğalına qarşı Azərbaycanda Babək Üsyanı və "Xürrəm" Terminini

rəhbər qəbul edilməsi mərasimi keçirildi.

Azərbaycanda ərəb işğalına qarşı Babək üsyanı

808-ci ildə Azərbaycanda xürrəmlər hərəki başlandı. Xəlifə Harun ər-Rəşid Abdullah ibn Malikin başçılığı altında onlara qarşı 10 min süvari göndərdi. O, çoxlu əsir alıb, Harunun yanına, Qarmanın Dinavər vilayətində, Həmədanın 30 fərsəxliyinə gətirdilər. Harun əsirlərin yarısını qılıncdan keçirməyi, qalanları isə satmağı əmr etdi.

Bundan sonra xürrəmlər Abbasi Xilafətinə qarşı mübarizədə öz fəaliyyətlərini bir müddət zəiflətdilər. Onların rəhbərləri olan Cavidan və Əbu İmran öz şəxsi mübahisələrini həll etməklə məşğul olduqlarından ardıcılıarı bu mübarizədən yayınrdılar. Babək xürrəmlərə rəhbərliyi qəbul etdikdən sonra, onların mübarizəsi tamamilə ərəb işğalına Xilafətə qarşı çevrildi.

Bəzi mənbələrin verdiyi məlumata görə, Babək guya bir vaxt islamı qəbul edibmiş və onun müsəlman ərəb adı Həsən imiş. Babəkin islama müəyyən münasibətini göstərən bu yeganə məlumat nəzərə alınmazsa, bütün digər mənbələr təsdiq edir ki, Babək ərəb işğalçılarına və onların islam dininə nifrət bəsləyirdi, bütün ömrü boyu Abbasi xilafətinə ərəb işğalına qarşı mübarizə etmişdi. Azərbaycandan ərəb işğalçılarına və onların yerləşdirdiyi ərəb əhalisi-

göre, "Babək (Xilafətdə) arası kəsilməyən qarışıqlıq və çətinliklər dövründə püxtələşmişdi."

Xürrəmlər icmasını, hüquq qaydaları məsələlərini həll edən bir növ imamlar, elçilər və ya mələklər idarə edirdilər; bunlar bir icmadan digərinə gedərək, ilham təbliğ edir və icma üzvlərini öyrədirdilər. Xürrəmlərin dini - işiq və zülmət simvolu olan iki böyük mənavi qüvvəyə, yəni xeyir və şərə inama əsaslanırdı.

Azərbaycan kəndli kütlələri, müəyyən dərəcədə Tenqriçilik, kamlara (şamanizm), zərdüşlük və məzdəkilərlə əlaqədar olan islamdan əvvəlki etiqadlarında idilər. Bu kəndli kütlələrindən ərəblərə və islama xoş münasibət gözləmək bir də ona görə olmazdı ki, islam əhalinin şüurunda ərəblərin hökmranlığının ideoloji ifadəsi idi, kənd təsərrüfatı məhsullarının təqribən yarısını Azərbaycan kəndlilərinin əlindən almaq üçün ərəblərin qoyduğu vergi (xərac) sistemi isə güclü müqavimətə rast gəlir və ərəblərə qarşı onları daha artıq qəzəbləndirirdi.

Babək Bəzzdə xürrəmlər icmasının rəhbərliyini qəbul edən zaman, onun tərəfdarlarının sayı nisbətən çox deyildi. Bir mənbədə bildirilir ki, Babək onlara qılınc və xəncər payladı və əmr etdi ki, öz kəndlərinə gedib çıxış üçün onun siqnalını gözləsinlər. Siqnal verildə, Babəkin əsgərləri kəndlərdə ərəblərin və onların ətrafındakı adamların üstünə atıldılar və hamısını qırdılar. Bundan sonra Babək öz adamlarını Bəzzdən uzaq mahallara göndərdi, orada da bütün ərəblər

cə süvarilər (atlılar) 20 min nəfər idi". Babək öz qoşununda möhkəm intizam yaratmalı oldu və onu başlıca məqsədə-Azərbaycanda, sonra da digər vilayətlərdə ərəb hakimiyyətini məhv etməyə tabe etdi.

Babək xürrəmlərin qarşısında ərəbləri qovmaq, islam dinini məhv etmək vəzifəsini qoyduqdan sonra, öz ardıcılılarına elan etdi ki, bu vəzifəni yerinə yetirməyi Cavidan ona vəsiyyət etmişdir; guya Cavidan demişdir: "Babək sizin üçün elə yüksəkliyə çatacaqdır ki, ona qədər heç kəs buna çatmamış, ondan sonra da çatmayacaqdır. O, (Babək) torpaqları ələ keçirəcək və zalımı məhv edəcəkdir. Həqarət çəkənlər ona hörmət edəcək və əsilzadə olmayanlar onu yüksəldəcəklər".

Azərbaycan ərəblərdən azad edildikdən sonra, üsyan digər vilayətlərə sirayət etdi. Bu vilayətlərin əhalisi üsyan etmiş xürrəmlərin nə kimi qələbələr qazandığını görürdü. Babəkin təbliğatçıları və agentləri isə öz işlərini çox yaxşı bildirdilər və xüsusilə dağlıq vilayətlərdə böyük uğur qazanırdılar. Məsudi bildirir ki, "Babək əl-Xürrəminin işi ər-Ran ölkəsindəki Beyləqanda yayılmışdır və həmin ölkədə onun qoşunu çoxalmışdır. O, öz qoşunlarını o şəhərlərə tərəf göndərmiş və onları hər tərəfə yola salmışdır". Üsyan habelə, Cibal, Ərmən, Xorasan və s. vilayətlərə sirayət etdi. Az sonra, Cibal, Həmədan, İsfahan, Masabzan və digər yer və şəhərlərin əhalisi üsyançıların tərəfinə keçdi. Babəkin əsgərləri "Həmədan vilayətində toplanır və silahlanırdı".

bir sıra mülklər Babəkin müttəfiqi oldular, bunlardan biri olan Məhəmməd ibn Bais Təbrizdəki və Şahi adasındakı (Urmiya gölü) qalalarını hərbi səfər və savaşlar zamanı Babəkin ixtiyarına verdi. Xilafətin bəzi görkəmli xadimləri (hakimləri) və əmirləri də özlərinə tabe olanlarla birlikdə ərəblərə qarşı üsyanlarda iştirak etdilər. Bunların arasında Təbərstan hakimi Məzyər də var idi; Babək onunla yazışır və hər vaxt ilə onu şirnikləndirirdi. Həmçinin xilafətin Türk sərkərdəsi Mingicav əl-Fərqanı da Babək tərəfdarlarının köməyindən faydalanırdı. Afşini Babəkə kömək etməkdə təqsirləndirildilər, ərəblər onu Babəkə əlbir hesab edirdilər. Xilafətdən ayrılmış Ərmən hakimi Xatim ibn Xarsama Babəkə yazışdı. Bir mənbənin verdiyi məlumata görə o, "Babək və xürrəmlərlə yazışmağa girişdi, onları inandırır ki, burada (Aranda) ərəb ordusunun və müsəlmanların öhdəsindən asanlıqla gəlmək olar. Bu, Babək və xürrəmlərin hərəkatına səbəb oldu. Babək də Azərbaycan vilayətində qələbələr qazandı".

Xürrəmlərin üsyanının bürüdü-yü bütün vilayətlərdə Babək öz ordusuna əmr edirdi ki, "ərəblərin mülk və malikanələrinə, ordularına hücum etsinlər və onların əmlakını ələ keçirsinlər".

Üsyançıların böyük uğurları və Abbasilərin geniş ərazilərini tutmaları xəlifə Məmunu məcbur etdi ki, qarşıda duran təhlükəyə ciddi fikir versin.

(ardı var)